

אמיר קלוגמן

גוף פוגש שפה

קריאה פסיכואנליטית בסיפוריו של דויד גרוסמן

תל-אביב: רסלינג/נרקיסוס, סדרה לפסיכואנליזה, פילוסופיה וחקר התרבות, 2022, 377 עמ'.

חיים קפלן¹

הסקירה מוקדשת לזכרה של עדנה מור ז"ל, אנליטיקאית מנחה בחברה הפסיכואנליטית בישראל, פסיכולוגית קלינית. זכתה להערכה והוקרה בקהילה המקצועית כמופת לחוכמת הלב, קבלה נעדרת שיפוטיות, התמסרות נדיבה וצניעות, בבחינת "כל כבוד בת מלך פנימה". לצד הנאתה מנגינה וציור, אהבה מאוד ספרות יפה. עדנה הייתה האנליטיקאית שלי.

"כְּשֶׁהַמֶּלֶךְ תִּהְפֹּךְ לְגוֹף
וְהַגּוֹף יִפְתַּח אֶת פִּי
וַיֹּאמֶר אֶת הַמֶּלֶךְ שְׂמֻמָּה
נֹצֵר –

אֲחַבֵּק אֶת הַגּוֹף הַזֶּה וְאֶלֵּין אוֹתוֹ לְצַדִּי"
חזי לסקלי (1)

של מטופליו. בעבודת הדוקטורט, עליה מבוסס ספרו, ניסה לשלב בין שתי אהבותיו הגדולות, גרוסמן ולאקאן.

השליש הראשון של הספר מוקדש להבהרת התשתית הרעיונית, הפילוסופית ובעיקר האקאניאנית, לשני מושגי מפתח שבעזרתם הוא מנתח את כתיבת גרוסמן: שפה פרטית וגוף מדבר. הרקע התיאורטי מתחיל מהפילוסופיה של הלשון ומהתייחסותו של לודוויג ויטגנשטיין למקומה המרכזי של השפה בחשיבה ובתודעה. לטענת ויטגנשטיין, כל מה שיש לו משמעות לשונית הוא בקונטקסט פומבי-חברתי, ומכאן נשללת האפשרות של 'שפה פרטית', שתהיה מובנת רק למי שדובר אותה. לאקאן, בעקבות ויטגנשטיין, רואה בשפה חשיבות מכרעת לא רק לתקשורת או לתיאור המציאות, אלא כאמצעי מרכזי להבנית המציאות. היא מעצבת את החיים כי בתיווכה אנו חווים את העולם, חושבים, פועלים ולא פעם מופעלים על-ידי השפה, כולל ברמה האינטימית. מכאן נובעת ראייתו של לאקאן את 'הסובייקט הלא-מודע' כמי שנולד אל תוך השפה ומתכונן מתוכה. לדעתו, תיתכן 'שפה פרטית', שנבדלת משפת הרבים. לאקאן גרס שבשפת הרבים מוטמעים האובייקטים, הערכים התרבותיים והחברתיים, רכיבים שלדעתו הם חלק מן הלא-מודע. מכאן שהטיפול בעיניו הוא הזדמנות מיוחדת, בה נפתחת בפני המטופל אפשרות חשובה – להקשיב לדיבור של עצמו, להתודע אל שפתו הפרטית.

קלוגמן נוכח לדעת שפילוסופים שדנו בשאלת 'השפה הפרטית' עסקו ביכולת האדם לַאֲמַת תחושות ורגשות, ונטו להתייחס למחשבה וללוגיקה ולא לגוף. לכן הוא פונה לדיון הפסיכואנליטי בסוגיה זו, שהרי "בפסיכואנליזה אמת טמונה בגוף", ומתעמק בהמשגות של פרויד ובעקבותיו לאקאן, שרואים בגוף זירת מאבק המדברת את הקונפליקט הנפשי, בשפה גופנית ולא מילולית. לאקאן, בשונה מהתייחסות הפילוסופים, רואה בסובייקט לא רק מימד מנטלי של חשיבה ורגש: הסובייקט כולל חוויות גופניות והוא תוצר של עקבות שמשאירות המילים בגוף, של המפגש גוף שפה. לכל אחד האופן הייחודי לו בו גופו פוגש את השפה, "לכל אחד הגוף המדבר שלו". שפתו של הגוף המדבר אינה השפה הכללית המקובלת, היא חלק מן השפה הפרטית. לאקאן הצביע על כך שבהתפתחות יש פער מובנה בין דמות התינוק, המשתקפת במראָה או נשקפת בעיני הוריו ויוצרת אשליֵת אחדות של הגוף, לבין הקיטוע והחלוקה לאברים אותם כופה השפה, כשהמילים מצמצמות חוויות גופניות גולמיות. הזרות בין הסובייקט לבין גופו היא אם כן בלתי נמנעת – לא "אני הוא גופי" אלא "יש לי גוף".

וינייטות טיפוליות קצרות מדגימות רגעי זרות לגוף ואיכויות שונות של 'גוף מדבר', כל אחת משקפת אחד המשלבים (הסדרים) של לאקאן: הדמיוני, כמו למשל מי שעבר טראומה גופנית ומשווה את גופו 'הפגום' לגוף 'המושלם' שהיה לו; הסימבולי, מי שאומר שהוא כמו קן של ברבי, אומנם יש לו גוף של גבר, אך אינו חש גבר; הממשי, כמו מטופל פסיכטי

בשירו של לסקלי מובעת פנטזיה על הולדת החומר מן הרוח, הגוף מן המילה. הגוף שאיננו ניתק מן הרוח ואיננו מתכחש אליה, אלא נולד מתוכה ומבטא אותה. דויד גרוסמן בחר בשיר כמוטו לספרו "שתהיי לי הסכין" (2), ובכך התייחס לשאלה שהספר מעורר – עד כמה יכולות מילים לברוא ולקיים קשר רגשי משמעותי ממנו מודר הגוף. גיבור הספר, יאיר איינהורן (חד קרן), פונה במכתב אל אשה שאינו מכיר ורק ראה אותה בחטף. הוא מבקש לספר לה על עצמו בגילוי לב מוחלט, שואל אם היא מוכנה להשאיל לו את עצמה כדי שימצא את עצמו בתוכה, "רוצה להיות כל מי שמבטך יראה בי". הוא מציב תנאי קטגורי להתערטלותו הנפשית: הקשר ביניהם יתנהל רק במילים כתובות, כולל כל מה שמתעורר בדמיונם בתגובה למילים הכתובות, ושהמפגש יהיה נקי, רק ברגש, בלי קלקולים של החיים, "שותף אמיתי לנסיעה מדומה" (שניהם נשואים, הורים). בתרגומו לאנגלית הספר נקרא Words into flesh, אוקסימורון שכמו ידע לנבא את נושא ספרו של אמיר קלוגמן, גוף פוגש שפה, בו הוא מנמק ומדגים את תרומתה הסגולית של המשגת לאקאן להבנה מעמיקה של ספרו דויד גרוסמן. קלוגמן מעיד על עצמו שתשוקתו לכתיבה של גרוסמן החלה בתקופת התיכון, "זה דיבר בשפתי. מצאתי בית שלא ידעתי שקיים שם בשבילי". בהמשך, כפסיכולוג עם ניסיון טיפולי, מצא בתיאוריה של לאקאן וממשיכו עזר רב בהבנת עולמם הרגשי

1 חיפה. hkapan@univ.haifa.ac.il

הקניאה כמשלהבת דמיון). כך הוא מוביל את הקורא לנכחי עולמם הפנימי, הפרטי ורבי-השכבות של גיבוריו, עולם שאינו ידוע לסובבים אותם ולרוב, בוודאי בתחילת הדרך, אף לא להם עצמם.

המחקר של קלוגמן מקיף ומושקע מאוד ובשונה מחוקרי ספרות, הוא אינו עוסק באמצעים אמנותיים או בז'אנרים ספרותיים. כפסיכולוג קליני מנוסה הוא מפעיל את הכלים הקליניים שלרשותו, כדי לנתח את נפש הדמויות. הוא אינו כותב עליהן, אלא כותב אותן, מתוכן. ניכר שהוא הירבה להגות בהן ויש תחושה שהוא מכיין היכרות אינטימית ומפורטת.

גרוסמן מתמסר בכתיבתו למלאכת הבריאה של דמויותיו, בפירוט מירבי של לבטים וכמיהות, דפוסי חשיבה, אופני התנהגות, צורת דיבור ושימוש בשפה, עובדות ביוגרפיות, מראה חיצוני וסגנון לבוש. קלוגמן מצידו צולל לעומק ומנתח בדקדקנות את המתרחש בנפש הדמויות, מזהה מה מחולל את הקונפליקטים הקשים בנושא של גוף ושפה ומה הניע אותן לבחור בפתרונות הספציפיים שסיגלו לעצמן. מה שהסופר טווה באמנות שעיקרה שאיפה לדיוק מירבי, החוקר פורם לרכיבים אותם הוא ממקם על הקואורדינטות המשורטטות בין ארבעה קטבים: גוף/שפה, יחיד/רבים. הוא מדגיש שהעיקר אינו בקטבים, אלא בתנועה ביניהם, כפי שהוא מדגים ב"ספר הדקדוק הפנימי" בדמותו של אהרון, הנער הצעיר שאינו גדל, גם לא מינית, וכלוא בשפה הפרטית שהמציא. שפתו, עליה הוא מתענג, מנותקת מגופו הקפוא, אך מקננת בו תשוקה לא-מודעת לתנועה החוזרת, הלך ושוב, פנימה-החוצה, בניסיון להצליח לקשור את השפה עם הגוף. אין פלא שקלוגמן נזקק פעמים אחדות לאילוסטרציה של טבעת מביוס (Möbius), מודל מתמטי שממחיש ויזואלית שההפרדה פנים וחץ אינה אפשרית, שמה שנראה כפנים מתהפך להיות חוץ וחוזר חלילה (לאקאן נהג להשתמש באילוסטרציה הזו ובהמשך גם אוגדן).

הקריאה בניתוחיו של קלוגמן מעשרירה ומעוררת השראה להתבוננות חדשה בתהליכים נפשיים. מקוצר היריעה אביא רק כמה דוגמאות הנוגעות לפסיכותרפיה. ב"ספר הדקדוק הפנימי" הוא מְמַפֵּה ומתעד את עוצמת הקונפליקטים בגיל ההתבגרות. הוא מבאר את פשר הדרכים המקוריות בהן מתמודד אהרון, גיבור הספר, ומאתר את מניעיו, כולל המצאת הדקדוק הפרטי (גרוסמן מצא מעקף יצירתי להיעדר זמני ביניים בעברית – הווה מתמשך, "חולמינג", שכביכול עוצר הכול). הוא מציע לראות את אהרון לא רק כחתרן כנגד המצופה ממנו – להתפתח ולהבשיל לקראת בגרות מינית, להשתלב בחברה – אלא גם כמי שקיפאווה ההתפתחותי מאפשר לו "להמשיך להיות האובייקט של האם, אובייקט חסר חיים משל עצמו".

בדיון בשתי הנובלות, "אטרופ" ו"בגוף אני מבינה", מראה קלוגמן כיצד הדיבור אודות דמות מאפשר קירבה ואינטימיות שבמציאות אינה בת-מימוש, בדומה למתרחש בפסיכותרפיה. גיבורי הנובלות מתארים יחסים מיוחדים שיוצרת דמות מרכזית

שלא מבטא את מצוקותיו במילים, אלא חווה כאב בעיקר דרך הגוף ועל כן יכול לומר "אני שומע את הדם זורם בעורקים". הגוף המדבר אינו האורגניזם הביולוגי ואין מדובר בג'סטות גופניות ובשפת גוף. הגוף המדבר משקף דיבור מתוך הגוף, דיבור של הגוף, אך כזה שפונה אל האחר ואינו משאיר את הגוף בהתנהגות עצמית מבודדת. הוא מעין מצב ביניים בין גוף היחיד לגוף הרבים. בגוף המדבר רשומה שאלת ההבדל בין המינים והמפגש בין המינים.

קלוגמן מציין שחלפו שנים רבות מאז העלה פרויד את האפשרות שקונפליקט לא-מודע מגולם בתהליכים גופניים, אך המושג 'גוף מדבר' ממשיך להיות עמום, תעלומה לא מפותחת. לדעתו, קריאה לאקאניאנית בסיפורים של גרוסמן "יכולה לסייע בפתרון התעלומה". לשאלות התיאורטיות המעסיקות אותו: כיצד נפגש הגוף עם השפה, מה מאפיין את הגוף המדבר, באיזה מובן הוא מדבר – הוא מוצא המחשה חוֹוֹתית בדרכים בהן מתמודדות הדמויות של גרוסמן, כל אחת בדרכה המיוחדת.

יש בספרו ניתוח מעמיק ומפורט של היצירות בהן בחר: תחילה בסיפורים הראשונים, "חמורים" ו"רץ", עבור ל-"עייין ערך 'אהבה'", "ספר הדקדוק הפנימי", "בגוף אני מבינה", "נופל מחוץ לזמן" וכאמור, "שתהיי לי הסכין". בדמויות בהן הוא דן מגולמות וריאציות של מפגש בין הגוף לשפה. בחיי הנפש שלהן יש לשפה תפקיד מהותי, היא אינה רק אמצעי לתקשורת, ויש בסיפורים רגעים דרמטיים בהם בולט קוצר ידה של השפה להביע את עוצמת הרגשות. קלוגמן רואה בהם רגעים של 'גוף מדבר', כשהגוף יכול לשמש לרגשות מעין מצע שפתי, מביע דרמה נפשית בביטויים גופניים שונים. הוא מצטט מתוך הספרים משפטים בהם השפה עצמה שוזרת יחד חוויה גופנית ורגשית: "קלות גוף אבל גם איזו קלות דעת", או "פיתולי המעיים של מחשבותיו" (בנובלה "אטרופ", בתוך "בגוף אני מבינה" (3)). נראה לי שבשפת הדיבור השגורה בפינו רבים הביטויים שמצביעים על חיבור בלתי אמצעי בין תחושה פיזית לאמוציה – צרות-עין, כאב לב, כובד ראש, יד קפוצה, בטן מלאה, אוזן ערלה, מוסר כליות.

מטפלים רבים מוצאים בכתיבתו של גרוסמן הדהוד מרגש לחומרים מחדר הטיפולים ומחיי הנפש הפרטיים שלהם: כתיבתו בורם התודעה ממחישה מה רב כוחן של אסוציאציות חופשיות; מאמציו לדייק בגווני העדינים ביותר של מפת הנפש, אותם הוא מצליח ללכוד הודות ליכולתו ללוש כרצונו את השפה העברית – השפע הרגשי שהוא מפיק מן העברית מזכיר את העושר המוזיקלי שמפיק כנר וירטואוז כשהוא מניע בגמישות עדינה את הקשת על גב המיתרים. למשל, בנובלה, "אטרופ", מתאר הגיבור את המתרחש במפגש האינטימי המדומיין בין אשתו למאהב שלה: "מעגלת את גופה לסימן-שאלה אל מול סימן-הקריאה של גופו המזדקר (...). כאילו פניה הם מכתב פרידה שנועד אך ורק לכף ידו". (מי שזקוק להוכחה מה רב כוח

ספרו הוא מודה ביושר שההמשגה של 'גוף מדבר' נשארת עמומה וחמקמקה ואולי אפשר להמירה במושג של לאקאן "סובייקט של הלא-מודע". באירוניה עצמית הוא מזכיר את ההצעה של ויטגנשטיין: "יש סולמות שרק באמצעות הטיפוס עליהם אפשר להגיע אל מה שנמצא מעבר להם אך לאחר הטיפוס יש להשליכם לאחור".

לדעתי, בין 'שפת היחיד' ל'שפת הרבים' יש קשת של אפשרויות, כמו שפה משותפת הנוצרת בתוך דיאדה (בני-זוג, הורה-ילד) או בתוך משפחה.

קשה לחמוק מכך שברקע לחיפוש הזיקה בין גוף לשפה נוכחת הקושיה הבלתי פתורה של הבעיה הפסיכופיזית, אותה מזכיר קלוגמן כדרך אגב. אכן, האופן בו חוויה גופנית הופכת לתודעה מילולית ולהיפך, הוא מובן לנו מאליו, אך כלל אינו נתפס בהגיון. מידע עצום שמצטבר בחקר המוח עדין לא קירב אותנו לפתרונה. בקורס שלמדתי אצל ישעיהו ליבוביץ' על הבעיה הפסיכופיזית, כשתלמיד התפתה לשאול האם אין מדובר בשני צדדים של אותו מטבע, הרעים ליבוביץ' בקולו: כן, איזה מטבע? היכן המטבע? מכאן מתבקשת השאלה מי חושב, המוח או בעל המוח?

כותרת המשנה של הספר, "קריאה פסיכואנליטית בסיפוריו של דויד גרוסמן", אינה מדויקת מאחר שהוא דן רק בלאקאן ופרויד ואין מוזכרים פסיכואנליטיקאים נוספים, שכתבתם יכולה לשפוך אור על שאלות שיצירותיו של גרוסמן מעוררות. קלוגמן אינו מתייחס לסובייקטיביות של הקורא, למרחב הפוטנציאלי בין הקורא לטקסט, לריבוי האפשרויות להבין יצירה ספרותית, לכך שהזיקה ההדדית בין ספרות לפסיכותרפיה משמעותה השראה.

"אזור הסחר החופשי" קרא לזיקה זו א.ב. יהושע, שאשתו הפסיכואנליטיקאית היתה הקוראת הראשונה שלו. כלומר, אין הכרח לצקת טקסט ספרותי לתבניות תיאורטיות נתונות מראש החושפות את 'האמת' המוצפנת בו. חיפושיו של קלוגמן אחרי ראיות לתקפותם של המושגים הלאקאניאניים נראית לעתים כהנחת המבוקש (The desired assumption). נראה שההמלצה לראות בתיאוריה משרת מועיל ולא אדון שתכתיביו מצמצמים, תקפה גם כאן. דויד גרוסמן תובע מעצמו לא לכתוב פעמיים באותה סוגה ספרותית, רואה בגיבוריו דמויות חד-פעמיות, ייחודיות, שיש להן פוטנציאל להתפתח לשלל אפשרויות מגוונות. לכן ספק אם ישמח לראות את כל מפעלו הספרותי נארו למשוואות המנומקות שקלוגמן מציע, שמטבען הן טעונות במשא תיאורטי כבד ותלויות אינטרפרטציה.

מנגד, הקוראים שמתאוים ללמוד על נפש האדם יכולים לצאת נשכרים מאוד מספרו של קלוגמן. לדעתי, הם יתרשמו מניתוחיו מעוררי המחשבה ומהציטוטים המצוינים שבחר. צפוי שיבחינו שגרוסמן, המפליא לספר את הגוף כנפש ואת הנפש כגוף, כהגדרתו של מנחם פרי, אינו עוסק רק בשפה/גוף ובמתח ביניהם. אנו מתוודעים לניגודים נוספים שמתרוצצים בנפש

בחייהן: בנובלה הראשונה הבעל מספר על היחסים הנרקמים בין אשתו למאהב שלה, ובשנייה מתארת הבת את נפתולי הקשר הטעון שהתפתח בין אמה לנער לו העבירה שיעורי יוגה. הדוברים כלל לא היו נוכחים ביחסים אלה ועל כן שזורים בתיאוריהם מציאות ובדיון – החירות לדמיין יכולה להעמיק את ידיעת האחר. בה-בעת מרתק לעקוב אחר השינויים שעובר מי שמאזין לסיפור.

לגיבוריו של גרוסמן צורך עז להפוך את הפיסות המקוטעות של חוויות מעברן לסיפור יחסית שלם, מוטיב שמתבטא בספריו במיגוון דרכים. לכך מכוונים מאמציו של דובה'לה ג'י במהלך הופעת הסטנדאפ שלו, בספר שקלוגמן אינו מתעכב עליו, "סוס אחד נכנס לבר" (4). בהאזנה בטיפול אנחנו מגויסים ליצור קוהרנטיות מן הקרעים שאנו שומעים, כי הרצף הוא מעין רצפה, בלעדיה לא תהיה לנפש מנוחה.

חשיבות האפשרות לברוא סיפור מודגשת בדיון ב"עיין ערך אהבה" (5). אחת הדרכים של מומיק, גיבור החלק הראשון של הספר, להתמודד עם אימת השואה היא בניסיונותיו לכתוב את סיפורו של סבא שלו. קלוגמן מאתר נושא מרכזי שעובר כחוט השני ברומן מורכב זה: המטמורפוזה הרבות שעוברות הדמויות, כשהבולטת שבהן היא טשטוש הגבולות וקילוף ההבדלים בין האנושי לחייתי, בהתגלות הדרגתית של החיה שבאדם. בניסיון של מומיק להכיר ולהתיידיד עם 'החיה הנאצית', הוא נבהל כשהוא מתוודע לחיה שבתוכו. בהקשר של גוף מדבר, מטמורפוזה והדיאלקטיקה בין להיות אחד לבין להכיר באחר, נזכרת במילים הנפלאות בהן מתאר אובידיוס את הסצנה הטראגית של נרקיסוס המתאהב בדמותו המשתקפת: "ויתאהב בתקווה ללא גוף, כי לגוף יחשבה (...). פתי ערג אל עצמו, כי אוהב ואהוב כאחד הוא" (6).

ההצעות של קלוגמן מאירות עיניים בדיון על הספר "נופל מחוץ לזמן" (7), בו אין הוא עוסק בגוף בהקשר ההבדל בין המינים והמפגש בין המינים. פרק זה חשוב עבור מי שמטפל בשכול או התנסה בו בחייו האישיים. הוא מוצא בטקסט ראיות להבחנה החשובה בין אָבֵל שיכולה להתאפשר בו תנועה לאָבֵל תקוע. השכול אצור בגוף: להיות עם הבן המת, כשמשהו מהמת הופך להיות חי באופן תמידי בגופו של הָאָבֵל, אך "היצמדות דביקה אל המת עוצרת את הדיבור והופכת את הגוף לטעון מדי, חי בפועל את המת ולכן אינו יכול לדבר". הוא מנתח את מיגוון תהליכי האבל שעוברים ההורים השכולים שבספר, ומראה את ייחודו של האבל המתקיים בין בני הזוג, הוריו של החלל: "הבן המת חי בגופיהם של ההורים באמצעות מגעם ומבטם האחד על גופו של האחר". הוא מתייחס גם לנושא ממנו נגזר שם הספר: "גופו של הָאָבֵל ממשיך להיות בתוך הזמן, ואילו גופו של הבן המת אינו בזמן".

המושג שהמחקר של קלוגמן סב על צירו הוא 'הגוף המדבר'. ישפוט הקורא האם יש למושג פונקציה מארגנת ומבהירה או שהוא כוללני וחובק תהליכים נפשיים רחבים מאוד. בסיכום

2. גרוסמן ד., שתהיי לי הסכין. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, סימן קריאה, 1998.
3. גרוסמן ד., בגוף אני מבינה. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, סימן קריאה, 2002.
4. גרוסמן ד., סוס אחד נכנס לבר. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, סימן קריאה, 2014.
5. גרוסמן ד., עיין ערך אהבה. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, סימן קריאה, 1986.
6. אובידיוס פ.ג, מטמורפוזות. ירושלים, מוסד ביאליק, 1965.
7. גרוסמן ד., נופל מחוץ לזמן. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, סימן קריאה, 2011.

הדמויות, בנפשו של כל אדם: ילדי/בוגר, אינטימי/אנונימי, יחסיות/טוטליות, יש אין-סופי/אין אין-סופי, חיים/מוות, ידיעה/אי-ידיעה של האחר. כאמור, אין מדובר כלל בקטבים מקובעים, אלא במתח ביניהם, בתנועה המתמדת בה הם נמצאים. בכישורנו הספרותי גרוסמן מלביש את פני הדילמות בסיפור, בדומה למתרחש במפגש הטיפולי עם מי שבלשונו שם נפשו בכפינו.

ספרות:

1. לסקלי ת., שיעור עברית (מחזור). שיעור הא" בתוך: באר חלב באמצע עיר: כל השירים 1968-1992. עמ' 151. תל-אביב, עם עובד, 2009.